

Τα ελληνικά γράμματα

Οι συλλογές καταδεικνύουν τη χρονική τους αλληλουχία και την πολιτισμική τους συνέχεια

Της **Αννας Ταμπάκη**

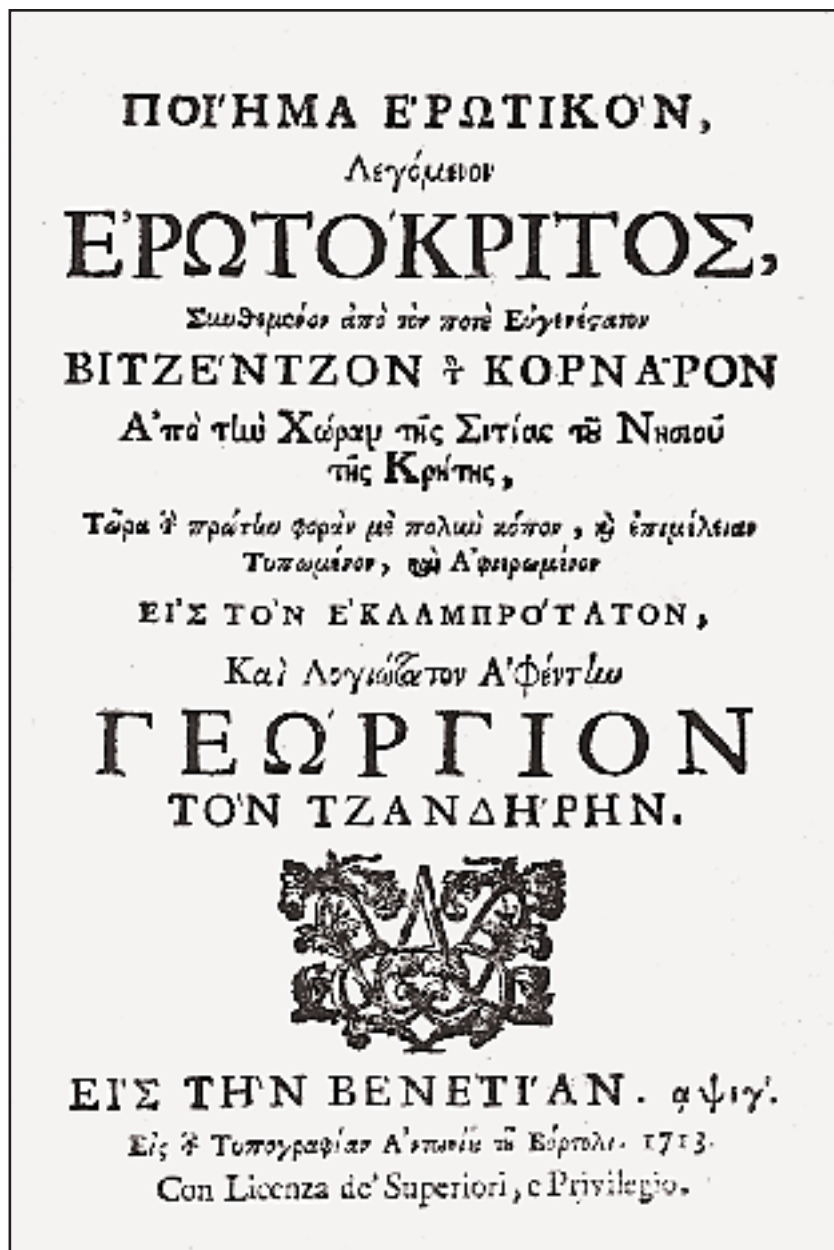
Ερευνητριας Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ

ΑΝΗΦΟΡΙΖΟΝΤΑΣ προς τη Γεννάδειο συντελείται, θα έλεγα, βαθμιαία, εντός μας μια προετοιμασία για την πνευματική τέρψη και ψυχική ανάταση που θα μας προσφέρει σε λίγο η μελέτη και αναδίφηση στον αρμονικό αυτό Ναό της παιδείας. Η ρήση του Ισοκράτη που κοσμεί ως προμετωπίδα την είσοδο της βιβλιοθήκης «*Ελληνες καλούνται οι της ημετέρας Παιδείας μετέχοντες*» μας προτρέπει να θυμηθούμε πως είμαστε κοινωνοί μιας μακραίωνης παράδοσης, μέτοχοι μιας ιδεατής κοινωνίας, όπου μοναδικό γνώρισμα και ταυτότητα του ατόμου παραμένει η κοινή παρακαταθήκη παιδείας.

Αυτή ακριβώς η κληρονομιά, τα ελληνικά γράμματα στη χρονική τους αλληλουχία και την πολιτισμική τους συνοχή – Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νεώτερος Ελληνισμός – αποτελούν την ψυχή της Γενναδείου. Τα αντίστοιχα σώματα των συλλογών της αναδεικνύουν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο όχι μόνον τις ποικίλες πτυχές της ιστορίας του ελληνικού βιβλίου⁽¹⁾ αλλά και αποκρυσταλλώνουν την πορεία των νεοελληνικών μας σπουδών. Καίρια τομή στάθηκε η διάνοιξη του τελευταίου αυτού γνωστικού πεδίου.

Την περιχαράκωση του «νεοελληνικού» και την αυτάρκειά του ως χώρου έρευνας οφείλουμε σε πρωτοπόρους στοχαστές· ξεχωριστή τιμή ανήκει εδώ στον Κ. Θ. Δημαρά, που έδωσε πραγματικά πνοή και άλλη διάσταση στις νεοελληνικές σπουδές. Γιατί αυτό που φαίνεται αυτονόητο στις μέρες μας, η δυνατότητα δηλαδή να οροθετήσουμε αυτοτελώς ό,τι ονομάζουμε νεοελληνική παιδεία, υπήρξε μια σημαντική καινοτομία και μια πραγματική κατάκτηση. Όπως κατάκτηση στάθηκε και η ανάδειξη σε ανεξάρτητη ενότητα μιας καίριας περιόδου της νεώτερης ιστορίας μας, της εποχής του Διαφωτισμού.

Αυτά τα στοιχεία υπήρξαν, νομίζω, σύμφυτα με τον αρχικό ιστό της Γενναδείου βιβλιοθήκης, αφού ο πρώτος πυρήνας του οφείλεται στην προσωπική συλλογή του Διδασκάλου του Γένους Γεωργίου Γενναδίου (1786 - 1854), πατέρα του μετέπειτα ιδρυτή της Ιωάννη, ενός πραγματικά φωτισμένου λογίου, μαθητή του Λάμπρου Φωτιάδη στην Αυθεντική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, με πολυσχιδή εκπαιδευτική και συγγραφική δραστηριότητα κατά τα προεπαναστατικά χρόνια στον μείζονα γεωγραφικό χώρο που εκάλυπτε τότε ο ελληνισμός και κατά τα

«Ερωτόκριτος» του Βιτζέντζου Κορνάρου. Πρώτη έκδοση, Βενετία, Bostoli, 1713.

μετεπαναστατικά χρόνια στο ελεύθερο κράτος.

Η περιδιάβαση στις συλλογές της Γενναδείου αποτελεί χαρά οφθαλμών, τέρψη μοναδική για τον βιβλιόφιλο και μια γερή μαθητεία για το νέο φιλόλογο και τον ερευνητή. Μας παρέχει ένα συναρπαστικό πανόραμα έξι αιώνων φιλολογικών σπουδών και κατακτήσεων.

Αρχέτυπες εκδόσεις

Από τους πρώτους αιώνες της τυπογραφίας, διασώζει στις συλλογές της σημαντικό αριθμό αρχετύπων εκδόσεων (*incunabula, in cupa* «εν τῷ λίκνω», εκδόσεις δηλαδή που πραγματοποιήθηκαν πριν από το 1500). Θα αναφερθώ εδώ ενδεικτικά στη θαυμάσια διακοσμημένη έκδοση της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, με πρόλογο του Δημ. Χαλκοκονδύλη

(Φλωρεντία, 1488), στην *Ανθολογία διαφόρων επιγραμμάτων του Ιανού Λάσκαρι* (Φλωρεντία 1494), στους *Διαλόγους του Λουκιανού* (1496).

Επίσης κατέχει αντίτυπα από τις πρώτες εκδόσεις (*editiones principes*) κλασικών συγγραφέων, όπως λόγου χάρη την πρώτη έκδοση του Ανακρέοντα (Παρίσι, Ερρ. Στέφανος, 1554) και τον Αριστοτέλη που τύπωσε ο Αλδος Μανούτιος (1495-1498).

Ακόμη και μια απλή περιδιάβαση στις δελτιοθήκες της Γενναδείου μπορεί να αποβεί αποκαλυπτική αρκεί να θεθούν τα σωστά ερωτήματα: οι καρποί του πρώτου βυζαντινού ουμανισμού, η συμβολή των Βυζαντινών λογίων στη δυτική Αναγέννηση (Βησσαρίων, Ιανός Λάσκαρις, Μάρκος Μουσούρος, Δ. Χαλκοκονδύλης, Λέων Αλλάτιος), η γεωγρα-

φία των εκδόσεων (Αμβέρσα, Αμστερνταμ, Βασιλεία, Βενετία, Γενεύη, Κολωνία, Λειψία, Λουβαίν, Λυών, Στρασβούργο, Παρίσι), η αλληλουχία των τυπογραφείων (ο Joh. Froben, ο Wechel, ο Da Sabio, οι «Στέφανοι» –Ο Ροβέρτος δηλαδή και ο Ερρίκος Etienne– ο Ζαχαρίας Καλλιέργης, ο Αλδος Μανούτιος), όσοι συνέβαλαν στο εκδοτικό όραμα και θαύμα των πρώτων αιώνων της τυπογραφίας κοσμούν τη συλλογή της Γενναδείου. Μια πληθώρα αρχαίων Ελλήνων, ο Αίσωπος, ο Πίνδαρος, οι τρεις τραγικοί Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης– ο Αριστοφάνης, ιστορικοί, όπως ο Ησίοδος, ο Ηρόδοτος, ο Πausanias, ο Ξενοφών, φιλόσοφοι, όπου περίοπτη θέση κατέχει προφανώς ο Αριστοτέλης, ο Πλάτων, ρητόρων, όπως ο Δημοσθένης, ο Ισοκράτης, και τόσο άλλοι, απηχούν το βασικό ανθρωπιστικό ιδεώδες εκείνων των χρόνων, την εξοικείωση και αναστροφή με τα κλασικά κείμενα.

Τίτλοι

Ωστόσο, θα ήταν σοβαρή παράλειψη εάν στεκόμασταν μόνον στις επιβλητικές παλαιές εκδόσεις. Γιατί ως προς τον κάθε κλασικό συγγραφέα η συλλογή επιδιώκει να προσφέρει στον μελετητή μια διαχρονική επάρκεια, παρέχοντάς του τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τις διαδρομές της φιλολογικής κριτικής και τη σφραγίδα που έθεσαν στα κείμενα με τις ερμηνείες και τα σχόλιά τους οι σημαντικότεροι φιλόλογοι - επιμελητές και μεταφραστές των νεώτερων χρόνων.

Ετσι παίρνουμε μια καλή γεύση των ερμηνευτικών μεταλλαγών που αποκρυσταλλώνουν το ιδεολογικό κλίμα, τις δεκτικότητες και τις θεωρητικές αντιλήψεις της κάθε περιόδου, το πνεύμα με το οποίο προσεγγίζονται οι κλασικοί, και όπου ασφαλώς δεσπόζουν διαδοχικά τα μεγάλα ρεύματα της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, του κλασικισμού, του Διαφωτισμού και του ρομαντισμού.

Για παράδειγμα, ο Αισχύλος εκπροσωπείται όχι μόνον με τις παλαιές εκδόσεις του Αλδου Μανούτιου (*editio princeps*, Βενετία 1518), του Ερρίκου Στεφάνου (Παρίσι, 1557), που φέρει μάλιστα και το *ex-libris* του A. Firmin-Didot, αλλά και νεώτερες φιλολογικές εκδόσεις του La Porte du Theil (1795), του Boissonade (1825), του Νεόφυτου Δούκα (Αίγινα, 1839), της Λειψίας (1852, 1884). Ενώ για τον Αριστοτέλη, ξεχωρίζω ενδεικτικά μέσα από έναν πραγματικό εντυπωσιακό αριθμό τίτλων, την έκδοση που επιμελήθη-

Συνέχεια στην 14η σελίδα

Συνέχεια από την 13η σελίδα

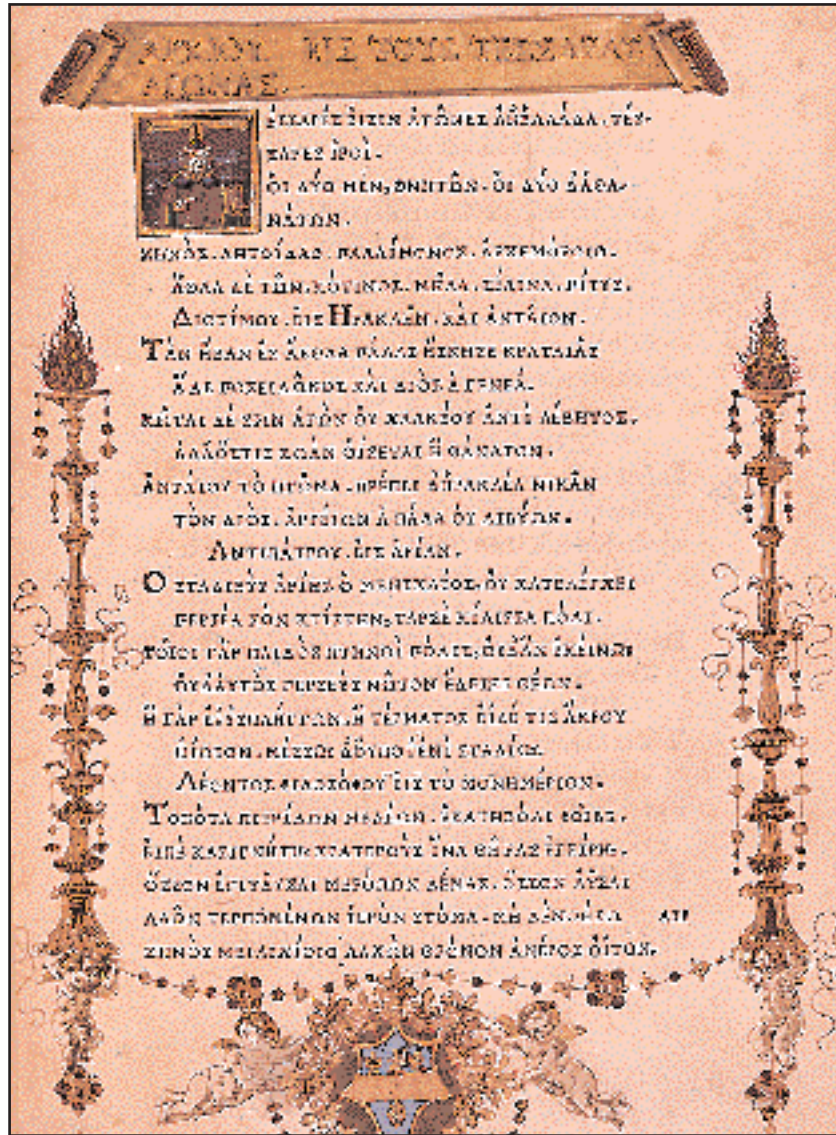
κε ο Ερασμος (Βασιλεία, 1539), και άλλες που επιμελήθηκαν ο W. Wilkinson (Οξφόρδη, 1716), ο Carl Hermann Weisse (στερεότυπη έκδοση, Λειψία, 1843), ο A. Firmin-Didot (Παρίσι, 1854, 1874, 1878), αλλά και ο Αδαμ. Κοραΐς (*Ηθικά Νικομάχεια*, Παρίσι, 1821) και Ιω. Συκουτρής (*Ποιητική*, Εστία, 1937).

Σχόλια και μεταφράσεις του Ιω. Camerarius, του Ισαάκ Casaubon, του Ιερώνυμου Wolf, του Villoison, του André Dacier, της Mme Dacier, του Charles Bateux, του Angelo Mai, του Φριδερίκου Αυγούστου Wolf και πολυάριθμων άλλων σημαντικών λογίων συγκροτούν τις οδούς δεξίωσης των κλασικών συγγραφέων στην ευρωπαϊκή παιδεία διά μέσου των αιώνων.

Γραμματικές και λεξικά

Καθώς ο αναγεννησιακός άνθρωπος στρέφεται προς τη μελέτη της γλώσσας, οι γραμματικές και τα λεξικά πληθαίνουν. Αποτελούν, εξάλλου, την απαραίτητη προϋπόθεση για την ουσιαστική αναμέτρηση με τα ίδια τα κείμενα.

Πλούσια η συλλογή της Γενναδείου και ως προς αυτόν τον τομέα. Μνημονεύει τη *Γραμματική (Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών)* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, το πρώτο ελληνικό βιβλίο «με πλήρη στοιχεία της ταυτότητάς του», που τυπώθηκε στο Μιλάνο (1476), τα *Ερωτήματα του Χρυσολωρά* (1514), έργο που γνώρισε πολλές επανεκδόσεις και την «*Γραμματική του Θ. Γαζή* (Βασιλεία, Joh. Froben, 1516). Ετσι ακόμη λαμπρό δείγμα των απαρχών της τυπογραφίας κοσμήει τη συλλογή της, το «*Μέγα Ετυμολογικόν*» του Ζαχαρία Καλλιέργη (Βενετία, 1499). Αριστούργημα της τυπογραφίας καθώς το αποκάλυψε ο A. Firmin-Didot ει-

Ιανός Λάσκαρις, «Ανθολογία διαφόρων επιγραμμάτων», Φλωρεντία, L-F. di Aiora, 1494. Τα περίφημα στοιχεία, μικρά κεφάλαια, έμπνευση και δημιουργία του Ιανού Λάσκαρι.

να ταυτοχρόνως και ένα εξαιρετικό δείγμα συλλογικού μόχθου. Από τους επωνύμους συντελεστές του, εκτός από τον Ζαχαρία Καλλιέργη, ο

Νικόλαος Βλαστός, ο Μάρκος Μουσούρος κ.ά.

Η Γεννάδειος είναι πλουσιότατη σε εκδόσεις βυζαντινών συγγραφέ-

ων, όπως του Ια. Αργυρόπουλου, του Πλήθωνος Γεμιστού, του Φώτιου, του Ευσέβιου, του Γεωργίου Τραπεζούντιου, του Νικ. Βλεμμύδη, του Νικ. Βρυέννιου, του Προκόπιου, του Μαλάλα, του Μιχαήλ Ψελλού. Η βυζαντινή λόγια εκκλησιαστική παράδοση αναδεικνύεται επίσης με τα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιω. Χρυσοστόμου, του Γρηγ. Ναζιανζηνού κ.ά.

Νεώτερος ελληνοισμός

Επισημάναμε πιο πάνω, και όχι αναίτια, την σημαίνουσα θέση που καταλαμβάνει στις συλλογές της Γενναδείου η ενότητα του Νεώτερου Ελληνοισμού. Μια συγκλινούσα θέση σχετικά με το ζήτημα αυτό υποστηρίχθηκε πρόσφατα από τον κ. David Jordan στην περιοδική έκδοση της Γενναδείου «The Griffon» (σειρά 3, αρ. 1, Ιούν. 1993): «*Η δωρεά (του Ιω. Γενναδίου) περιλάμβανε 25.000 περίπου τόμους –βιβλίων, άρθρων, φυλλαδίων, περιοδικών, χειρογράφων– που αφορούν όχι μόνον την Ελλάδα, τον πολιτισμό και την ιστορική της πορεία, αλλά και την εκ νέου ανακάλυψη και υποδοχή αυτού του πολιτισμού από τη δυτική Ευρώπη της Αναγέννησης και των μεταγενέστερων χρόνων (...). Η Βυζαντινή αυτοκρατορία με τη λογοτεχνία και τη θεολογία της κατέχουν σημαντική θέση μέσα στη συλλογή, αλλά έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μεταβυζαντινή περίοδο: τεκμήρια της μακρόχρονης οθωμανικής κυριαρχίας, του «Ανατολικού ζητήματος», που διατυπώθηκε από την αυτοκρατορία αυτή, του Αγώνα για την Ανεξαρτησία, του Φιλελληνισμού και του νέου Βασιλείου της Ελλάδος».*

Ως προς τη φιλολογική ιστορία του Νεώτερου Ελληνοισμού, την ιστορία και την «πρόοδο» των γραμμάτων του, για τους νέους άξονες που ανασυνθέτουν τις εκδοτικές δραστηριότητές του (το επίκεντρο είναι τώρα τα τυπογραφεία της Βενετίας, ο Γλυκός, ο Σάρος, ο Βόρτολις, ο Θεοδοσίου και αργότερα, γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα, οι ανανεωτές τυπογράφοι της Βιέννης, ο Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, ο Γεώργιος Βεντότης, οι συνεργάτες του Ρήγα Μαρκίδες Πούλιοι) και τις βαθμιαίες ουσιαστικές μεταβολές και διευρύνσεις του γνωστικού του πεδίου, αν και όχι εξαντλητικός, ασφαλής και επαρκής δείκτης και πολύτιμος βοηθός αποβαίνει για τον σύγχρονο μελετητή η συλλογή της Γενναδείου.

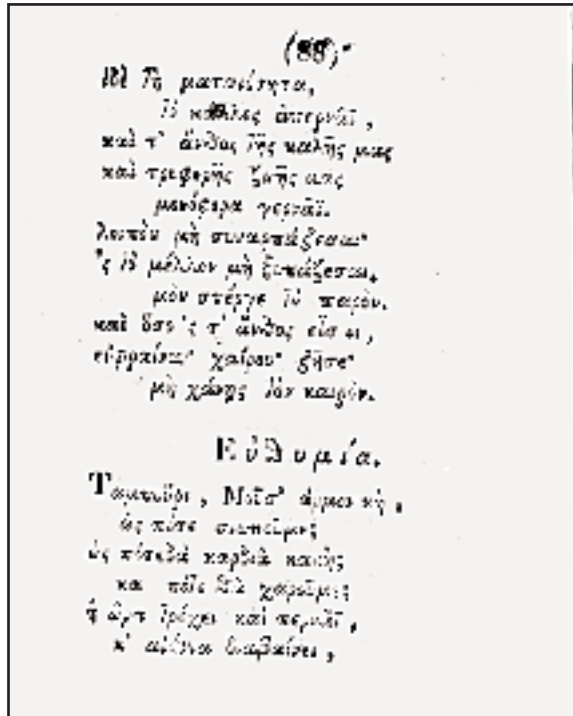
Για την μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, νομίζω πως θα ήταν άσκοπο να συνεχίσουμε απαριθμώντας ξερούς τίτλους. Ας συγκρατήσουμε καλύτερα ορισμένες ενδεικτικές και μείζονες κατηγορίες: θρησκευτικός ουμανισμός, εκκλησιαστική, παραινετική φιλολογία, λαϊκό βιβλίο, μεταφράσεις-διασκευές λαϊκών βιβλίων (*Ιστορία του ρε της Σκότζιας, Ανθος Χαρίτων*), πρώτες μεταφράσεις έργων της αφηγηματικής λογοτεχνίας (άξιο ιδιαίτερης μνείας είναι το κομψό Θησέος και γάμοι της Εμηνίας από τη Θησηίδα του Βοκκάκιου, Βενετία, Da Sabio, 1529), πρωτότυπα έργα, όπως τα *Ανθη Ευλαβείας* (Βενετία,

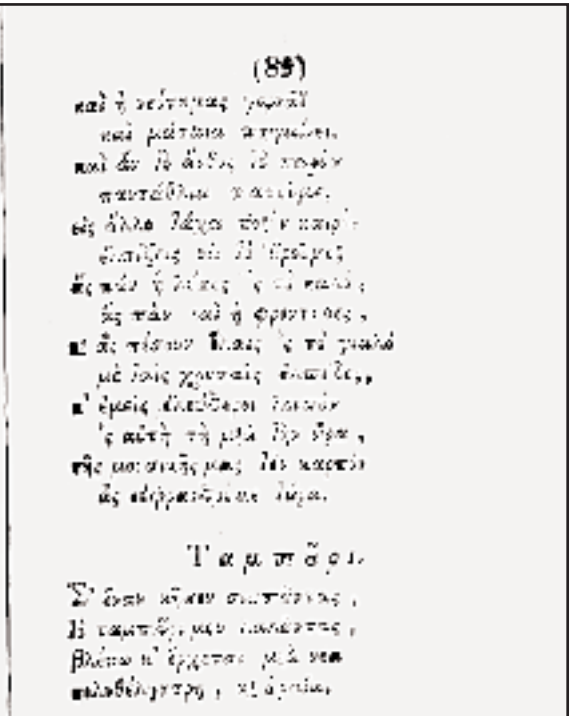
Θείες Λειτουργίες των Ιωάννου Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και η των Προηγιασμένων. Χειρόγραφο, περίπου 1660.

Τυπογραφικό σήμα Ζαχαρία Καλλιέργη. «Ετυμολογικόν Μέγα», Βενετία 1499.

Σελίδα από το έργο «Τα λυρικά και βακχικά» του Αθανασίου Χριστόπουλου. Εκ της Τυπογραφίας των Αθηνών, 1825.

1708) του Φλαγγινιανού Δροντιστηρίου. Από τη λογοτεχνία της κρητικής ακμής, αξίζει να συγκρατήσουμε την πολύτιμη πρώτη έκδοση του *Ερωτόκριτου* (Βενετία, 1713) και τον κατά πολύ παλαιότερο εκδοτικά *Βασιλέα Ροδολίνο* του Ιωάννη Τρωίλου (Βενετία, 1574).

Διαφωτισμός

Η έλευση και η κορύφωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού σε όλη την πολυμορφία των εκφάνσεών του αντικατοπτρίζεται στις συλλογές της Γενναδείου. Από τις απαρχές του ως αναφερθούμε στη μετάφραση του έργου του Ambrosius Martianus, *Θέατρον Πολιτικόν* (Λειψία, 1758) από τον Ιωάννη Αβράμιο, πόνημα που αποδιδόταν στον φωτισμένο λόγιο ηγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο, όπως και στο σημαντικό σύγγραμμα του τελευταίου *Περί Καθηκόντων* (α' εκδ. Βουκουρέστι, 1719). Τα έργα των κορυφαίων εκπροσώπων του ρεύματος (Μεθόδιος Ανθρακίτης, Θ. Κορυδαλέας, Ευγ. Βούλγαρις, Ρήγας, Αθαν. Ψαλλίδας, Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, Κωνστ. Βαρδαλάχος, Κων. Οικονόμος, Ν. Βάμβας, Κ. Κούμας, Δημ. Δάρβαρης, Μ. Χρισταρής και τώσων άλλων) κοσμούν τα ράφια της. Σημαντική ενότητα καλύπτει το μνημειώδες φιλολογικό έργο του Αδαμ. Κοραή, η *Ελληνική Βιβλιοθήκη*.

Η σημασία της κοραϊκής προτροπής για τη «μετεκένωση» της δυτικής γνώσης αποτυπώνεται με ενάργεια σε μια αξιόλογη σειρά μεταφράσεων έργων ηθικού, φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού· ενδεικτικά αναφέρω την *Ηθική Φιλοσοφία* του Muratori, σε μετάφραση Ιω. Μοισιόδακα, το *Περί πλθύος κόσμων* του Fontenelle σε μετάφραση Παν. Κοδικιά, το *Περί αδικημάτων και ποινών* του Beccaria, σε μετάφραση Αδαμ. Κοραή.

Στη χορεία των μεταφράσεων συγκαταλέγονται έργα του Torquato Tasso, του Marmontel, του Fenelon, του Βοκκάκιου, του αββά Bart-

hélemy, του Montesquieu, του Salomon Gesner κ.ά.

Ο έντονος προσανατολισμός του νεοελληνικού Διαφωτισμού σε γλωσσικά και εκπαιδευτικά ζητήματα απεικονίζεται στην πλούσια σειρά των παιδαγωγικών συγγραμμάτων, των Λεξικών, των Γραμματικών, των βιβλίων ρητορικής και αισθητικής. Ακόμη ο προεπαναστατικός φιλολο-

γικός Τύπος, με κορυφαίο του χορού τον *Λόγιο Ερμή*, η λογοτεχνία και το θέατρο, με μεταφράσεις έργων του Μεταστάσιου, του Μολιέρου, του Γκολντόν, έργων της «φιλοσοφικής προπαγάνδας» του Βολταίρου, αντιτυραννικών του Αλφιέρι κλπ., καθώς και σπάνιες εκδόσεις πρωτοτύπων έργων της περιόδου (π.χ. Αθανάσιος Χριστόπουλος, Γε-

ώργιος Λασσάνης, Ιω. Ζαμπέλιος, Ιάκωβος Ρίζος Νερουλόσ) συγκαταλέγονται στις σειρές της.

Αυτή η εμμονή στη συλλεκτική πληρότητα προκειμένου να είναι ικανή η βιβλιοθήκη να ανταποκρίνεται θετικά σε ευρύτερες ιστορικο-φιλολογικές ζητήσεις και έρευνες αντικατοπτρίζεται και στα επόμενα μεγάλα κεφάλαια της ιστορίας της παιδείας μας. Μπορούμε να προσεγγίσουμε με πολλαπλό τρόπο τον 19ο αιώνα -Απομνημονεύματα αγωνιστών, λογοτεχνία, θέατρο, κριτική και δοκίμιο- και τον αρχόμενο 20ό, να ψηλαφήσουμε τις εκπαιδευτικές του πραγματικότητες, την ποικιλία των συνειδήσεων, τις λογοτεχνικές μεταμορφώσεις, την ωρίμανση του αφηγηματικού λόγου (κλασικισμός, ρομαντισμός, επτανησιακή σχολή, Αθηναϊκή σχολή, γενιά του '80, ρεαλισμός και νατουραλισμός, εκπαιδευτικός δημοτικισμός), τη δεκτικότητα στο καινούργιο, το «ξένο», όπως αποτυπώνεται μέσα από τις μεταφραστικές επιλογές, την ιδεολογική χρήση του «εθνικού», την εύθραυστη νεωτερικότητα του περιδικού εντύπου, να σταθούμε τέλος κατά βούληση στους εξέχοντες δημιουργούς (Κάλβος, Σολωμός, Βαλαωρίτης, Παλαμάς, Ψυχάρης, Σικελιανός, Σεφέρης) αλλά και στους ήσσονες, στους «μέσους όρους».

Είναι δυνατόν μέσα στο γαλήνιο αναγνωστήριο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης -που μας προτρέπει να νιώσουμε τη χαρακτηριστική πνευματική ευφορία που συνέχει αυτόν που ξετυλιγεί το μίτο της γνώσης- να προχωρήσουμε παραπέρα είτε ως νεοελληνιστές-φιλόλογοι είτε ως ιστορικοί των ιδεών ένα ζωντανό ακόμη και ανεξάντλητο κεφάλαιο της εθνικής μας αυτοσυνειδήσις, το κεφάλαιο του Νεώτερου Ελληνισμού.

Σημείωση:

1) Σημαντικό βοήθημα για την προσέγγιση του ζητήματος αποτελεί το συλλογικό έργο: *Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, Έντο LAYTON, «Το ελληνικό βιβλίο, 1476-1830, Αθήνα, ΕΤΕ, 1986.*

Ευλογραφία του G. M. Verdizotti από τους «Μύθους» του Αισώπου. Βενετία, Σαληγάτη, 1644.